

TİASAD

Türk & İslam Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi
The Journal of Turk & Islam World Social Studies

Yıl: 5, Sayı: 18, Eylül 2018, s. 294-310

Dr. Öğr. Üyesi Murat GÖK

Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi,
muratgokh@hotmail.com

İSKENDERİYE'DE İLMÎ DURUM: FETİH ÖNCESİ VE SONRASINA MUKAYESELİ BİR BAKIŞ¹

Özet

İlk emri “oku” olan İslâm dininin ilme ve ilim sahiplerine verdiği değer, tarihin şahitlik ettiği bir olgudur. Müslümanlar Asr-ı Saadet döneminden itibaren gittikleri her yere sahip oldukları ilim ve irfanı götürmüşler, yerli halkın ilmî birikimlerinden istifade etme yoluna gitmişlerdir. Hangi dine ve düşünceye sahip olurlarsa olsunlar istisnaları olsa da ilim adamlarına hak ettikleri itibarı göstermişlerdir. Şu an Mısır’da bir sahil şehri olan İskenderiye, Müslümanlar tarafından fethedilmeden önce Bizans’ın siyasi ve ekonomik değeri olan bir merkez konumundaydı. Şehir aynı zamanda sadece Bizans’ın değil Dünya’nın en başta gelen ilim merkezlerinden biriydi. Dünya ilim ve kültür tarihinde önemli bir yeri olan İskenderiye Kütüphanesi buradaydı. M.ö. III. yüzyıldan itibaren sayısız ilim adamı ve sanatçı şehri mesken tutmuştu. Ancak fetih öncesi yaşanan dâhili karışıklıklar ve fethin meydana getirdiği kargaşa ve panik, ilim ve sanat erbabı elit bir tabakanın şehri terketmesine sebep oldu. Bu duruma rağmen Müslüman fatihler mevcut şartlar altında şehirdeki ilmî hareketliliği devam ettirmek için gayret göstermişler, dinî ilimlerin şehirde hayat bulması için çalışmışlardır. Bu çalışmamızda fetihten önce şehrin sahip olduğu ilmî birikim ile fetih sonrası ilmî durum kıyaslaması yapılarak, fetih sonrası şehirde ilmî açıdan ne gibi değişikliklerin yaşandığı ortaya konulacaktır.

¹ Bu çalışma 03-05 Mayıs 2018 tarihlerinde Alanya Alaaddin Keykubat Üniversitesi ve Asoscongress tarafından Alanya’da düzenlenen 4. Uluslararası Din Bilimleri Sempozyumu’nda sözlü olarak sunulan tebliğ genişletilerek hazırlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: İskenderiye, Mısır, Kütüphane, İlmî Durum

THE CIRCUMSTANCE OF KNOWLEDGE IN ALEXANDRIA: BEFORE AND AFTER THE CONQUEST

Abstract

“Read” is the first commandment of İslam and history witnesses the value this religion gives to knowledge and scholars. Since the Golden Age, brought their knowledge to wherever they travelled and made benefit from the scientific accumulation of the native population. They have shown dignity to every scientist no matter which believe or opinion one has. Alexandria which is nowadays an Egyptian seaside city was a political and economic center of the Byzantine Empire before it was conquered by Muslims. The city was also a center of science for the whole world. The city isn’t only a center with political and economic importance for the Byzantine Empire but for the whole World. An important place for the worlds cultural and scientific history the Alexandria library was here, too. Since the 3rd century B.C. numerous scientists and artists have lived in this city. But internal disturbance before the conquest and the confusion and panic due to the conquest has made these people leave the city. In spite of this situation we see that the Muslim conquerors showed effort for general science and religious ones under the present conditions. In this study one will compare the scientific accumulation before and after conquest and show which kind of changes has happened.

Keywords: Alexandria, Egypt, Library, Scientific State

GİRİŞ

İskenderiye şehri kurulduğu dönemlerden itibaren insanlık bilim tarihinin en önemli merkezlerinden birisi olagelmıştır. Batlamyuslar döneminde dünyanın dört bir tarafındaki ilim adamları şehre gelmeleri yönünde teşvik edilmiş ve burada dünya tarihinde meşhur olmuş Büyük İskenderiye Kütüphanesi inşa edilmiştir. Asırlar boyu insanlığa hizmet eden bu kütüphane aynı zamanda bir akademi görevi görmüştür. Ancak tarihi süreç içerisinde yaşanan iç karışıklıklar ve başka topluluklarla yapılan savaşlar neticesinde kütüphane büyük darbe almış, Müslümanlar burayı fethettiğinde şehirde bu yapıdan eser kalmamıştır.

Şehir Müslümanların burayı fethinden kısa bir süre önce Fârisîlerle yapılan savaşta Bizanslılardan Farşlılar’a geçmiştir. Kısa bir süre sonra ise yeniden Bizanslılar’a geçmiştir. Bu savaşlarda İskenderiye büyük hasar görmüş ve şehirde bulunan birçok ilim adamı şehri terk etmek zorunda kalmıştır. Müslümanlar 21/642 tarihinde şehri Amr b. el-Âs’ın emrindeki askerlerle fethedince yine şehirden daha güvenli bölgelere göç hareketi yaşanmıştır. Neticede İskenderiye’nin ilmi ortamı zayıflamaya yüz tutmuştur.

Müslümanlar şehri fethettiği zaman ilk dönemde güvenliği sağlamakla meşgul olmuşlardır. Daha önce bölgenin en önemli merkezi konumundaki İskenderiye, Amr’ın fetihden

TİDSAD

sonra şehri Mısır bölgesinin başkenti yapma teklifi halife Ömer tarafından kabul görmemiş ve yeni başkent Fustât olmuştur. Dolayısıyla bölgede ilmi hareketliliğin merkezi Fustât’a kaymıştır. Buna rağmen şehirde dini ilimler temayüz etmiş, bir kısım ilim adamları tıp, kimya ve matematik gibi alanlarda önemli çalışmalar ortaya koymuşlardır.

İskenderiye’nin fetihten önceki ve sonraki dönemlerinin kıyaslanması İslâm’ın ilme verdiği değeri, bölgedeki ilmî hareketliliğin hangi boyutlarda devam ettiğini ve ne kadar geliştiğini görmek açısından önem arz etmektedir. Çalışmamızda ilk olarak fetihten önce şehrin sahip olduğu ilmi birikim ortaya konulacak ardından fetih sonra ilim merkezli ortaya konulan hareketlilik değerlendirilecek ve son olarak Müslümanlar hakkında 13. Yüzyılda ortaya atılmış olan, kütüphanenin Hz. Ömer’in emriyle Mısır fatihi Amr b. el-Âs’ın kontrolündeki askerler tarafından yakıldığı iddiaları değerlendirilecektir.

İskenderiye’nin Fetih Öncesi İlmî Durumu

İskenderiye, fetih öncesi ve sonrasında siyasî ve ekonomik bir merkez olmakla beraber, şehrin en önemli özelliği kurulduğu günden itibaren tarihin her döneminde sahip olduğu ilmî birikimle dünyada eşine ender rastlanır bir ilim şehri olma özelliğini muhafaza etmiş olmasıdır. Şehir, başta İskenderiye Kütüphanesi olmak üzere insanlığın kültürel mirasına yaptığı katkılarla adından her daim söz ettirmiştir.

M.ö. 341-333 yılları arasında kapsayan ikinci Pers hâkimiyeti döneminde Mısırlılar çok büyük sıkıntılar yaşadılar. İskender, m.ö. 333’te Mısır’a girince halk tarafından bir kurtarıcı gibi karşılandı.² Ülke, İskenderiye şehrinin kurucusu olan Büyük İskender’in m.ö. 323 yılında ölümünden sonra, yaklaşık yirmi yıl süren iç mücadeleler neticesinde, komutanlar arasında paylaşıldı. İskender’in ölümünden sonra Mısır’da Ptolemaios iktidara geçti ve yaklaşık üç asır süren Ptolemaioslar (Lagos hanedanı) dönemini başlattı. M.ö. 304-285 yılları arasında iktidarda kalan Soter I ve ondan sonra m.ö. 285-247 yılları arasında görevde bulunan Philadelphos ilme merakları sebebiyle İskenderiye’yi dünyanın en ileri ilim ve kültür merkezi haline getirdiler.³

Ptolemaios, şehirde Yunanlı bilgin ve yazarların barındığı bir müze kurdu. Ptolemaioslar döneminde Mısır ve Yunan geleneklerinin sentezi olan yeni bir kültür anlayışı içinde Akdeniz dünyasıyla yakın bir ilişkiye girildi. Bu amaçla idare merkezi Memfis’ten (Memphis)⁴ İskender’in kurduğu İskenderiye’ye taşındı. Bir ticaret limanı olarak gelişen şehirde ünlü İskenderiye Kütüphanesi kuruldu.⁵

M.ö. 30 yılına gelindiğinde bölge Romalılar’ın hakimiyetine girdi. Bu yeni dönem m.s. 395 yılına kadar devam etti. Bu ortamda İskenderiye şehrinin var olan ticarî önemi daha da arttı.

² Afetinan, Ayşe, *Eski Mısır Tarih ve Medeniyeti*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1992, s. 162.

³ Macit, Muhittin, “Tercüme Hareketleri”, *DİA*, İstanbul, 2011, XXXX/499.

⁴ M.ö. 3000’li yıllarda kurulmuş, Eski Krallık Dönemi’nde Mısır’a başkentlik yapmış önemli bir şehirdi. Şehrin kalıntıları günümüzde Kahire şehrinin güneyinde yer alan Mit Rahina yakınlarında bulunmaktadır.

⁵ Görgün, Hilal, “Mısır” (Tarih), *DİA*, Ankara, 2004, XXIX/557.

Hıristiyanlığın yayılmaya başlaması Mısır’ın dinî ve siyasî hayatında köklü değişikliklere yol açtı.⁶

395 tarihinden itibaren Bizans Dönemi diye isimlendirilen yeni bir döneme girildi. Mısır, Bizans döneminde de siyasî ve kültürel açıdan önemini korudu ve Arap fethine kadar Doğu Roma hâkimiyetinde kaldı.

İskenderiye denilince akla gelen en önemli konulardan birisi tarihte meşhur olmuş kütüphanedir. Batlamyuslar’ın İskenderiye’de en mühim müesseseleri Müze ve buraya bağlı olarak inşa edilen kütüphanedir. İlim adına yazılan en önemli eserler ilk defa burada toplanmıştır. Müzenin yanında diğer bölgelerden akın akın İskenderiye’ye gelen filozofların çalışması için bir medreseyle yüzbinlerce tomar papirüsü içeren bir kütüphane inşa edilmiştir. İskenderiye’de ki bu kurum, kurulduktan sonra içinde bulunan kitapların sayısı ile ilgili olarak 200.000 ile 900.000 arasında rakamların verildiği dünyanın en büyük kütüphanesi oldu.⁷ İşte tarihte meşhur olan İskenderiye Kütüphanesi bu şekilde kurulmuştur. Burada ilmi çalışmalarda bulunanlar çoğunlukla Yunanlılardı.⁸ Burada toplanan ilim adamları sayesinde zamanla İskenderiye’de özellikle tıp, felsefe ve matematik alanlarında çeşitli ekoller ortaya çıktı. Yeni Eflâtuncu İskenderiye felsefe ekolü mensuplarından IV-VII. yüzyıllar arasında yaşayan Theon, Proklus, Ammonius, Simplikius, Damaskius, Olympiodoros, Loannes Philoponus, Stephanus, Apameialı Loannes, Amidalı Aetius, Aeginalı Paulus ve Ahron, eserleriyle eski Grek bilim ve felsefesinin Müslümanlara geçişinde önemli rol oynamışlardır.⁹ Bununla birlikte Helenizm kültürünün tarihteki en büyük merkezi de İskenderiye olmuştur. Arşimed, Öklid, Yeni Eflatunculuğun kurucusu Plotinus hep burada tahsil görmüşlerdir.¹⁰

Mısır’ın en büyük şehri olan İskenderiye, Roma ve Bizans döneminde tam bir ilim ve kültür şehriydi. Her milletten sayısız bilim adamı, sanatçı ve edebiyatçı burada toplanmıştı. Tıp ilmi, dünyanın hiçbir bölgesinde olmadığı kadar ilerlemiş, felsefe ve edebiyat alanında da zirveye ulaşılmıştı. Matematik, astronomi, coğrafya, geometri gibi ilimler, şehirdeki eğitim kurumlarında okutuluyordu.¹¹

İskenderiye, tıp alanında tarihteki parlak dönemlerinden birini de İslâm’dan hemen önce yaşadı. Tıp bilimi dünyanın hiç bir bölgesinde olmadığı kadar burada ilerledi. Bu durum, teorik tıp bilimlerinin bütün Bizans dünyasında, bilhassa Latin Batı’da donuklaştığı ve durgunlaştığı dönemden sonra oldu. İskenderiye Akademisi bu durağanlığı fark etmiş ve teorik tıbbi yeniden canlandırmak için başarılı çalışmalar yapmıştır. Bunun için Akademi, tıbbın temel kitaplarından yirmi tanesini tespit etti ki, bunlardan dördü Hipokrat, diğerleri Galen’e ait idi. Öğretime uygun

⁶ Görgün, “Mısır”, (Tarih), *DİA*, XXIX/557.

⁷ Alar, Halis, *Kütüphaneciliğin Tarihçesi ve İlk Kütüphaneler*, Atatürk Üniversitesi Türkiye Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, Erzurum, 2001, XVI/300.

⁸ Ünver, Süheyl, “21 Asır Önce İskenderiye Tıp Mektebi ve Kütüphanesi”, İstanbul, 1967, c. XXIX, sy. IV, s. 790.

⁹ Avcı, Casim, “Mısır”, (Bizans Dönemi), *DİA*, Ankara, 2004, XXIX/558.

¹⁰ Komisyon, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, Editör: Yıldız, Hakkı Dursun, İstanbul, 1986-1996, III/453-454.

¹¹ Zağlül, Sa’d, “el-İskenderiyyetü’l-İslâmiyye”, *Târîhu’l-Medîne mine’l-Fethi’l-Arabî ile’l-Asri’l-Fâtûmî*, İskenderiye, 1963, s. 223.

bir plan çerçevesinde sıralanan bu kitaplar, amaçlarına uygun bir şekilde özetle yeniden yazıldı. Bu öğretim koleksiyonu, “*Cevâmiu’l-İskenderâniyyîn*” adıyla meşhur oldu. İskenderiye Akademisi bu şekilde yeniden teorik tıbbı itibar kazandırdı. Bu oluşumun şöhreti İskenderiye’nin sınırlarını aşmış ve Mısır’da yeni kurulmuş olan tıp okullarında “*Cevâmiu’l-İskenderâniyyîn*” ders kitabı olarak okutulmaya başlamıştır.¹²

İskenderiye’nin Fetih Sonrası İlmî Durumu

İskenderiye’nin dünya ilim tarihinde önemli bir yeri olduğunu daha önce ifade etmiştik. Ancak Müslümanların İskenderiye’yi fethetmesinden kısa bir süre önce şehirde hâkimiyet el değiştirmiş, daha önce Rumların elinde olan şehir Fârisîlerin eline geçmişti. Şehir yaklaşık on yıl Fars egemenliğinin ardından tekrar Rumlara geçti. Bu el değiştirmeler sırasında şehir sadece siyasî yönden değil, ilim ve kültür yönüyle de olumsuz etkilendi. Her ne kadar fetih sonrası Müslümanlar, yaptıkları anlaşmayla halka iyi muamele edeceklerini garanti etseler de, İslâm orduları tarafından yaklaşık beş yıl arayla şehrin iki kez fethedilmek zorunda kalınması, şehirdeki tahribatı da artırmıştı. Böyle bir ortamda bilimsel çalışmalarının da sağlıklı bir zeminde yürümeyeceğini düşünen Yunan ve Yahudi kökenli birçok ilim adamı şehri terk etti. Bütün bu olumsuz şartlar altında ilmî faaliyetler büyük oranda olumsuz etkilendi.

Şehrin idaresinin Müslümanların eline geçmesinden sonra ilmî faaliyetlerde en çok dikkat çeken husus, dinî ilimlerin toplum hayatında yer bulmaya başlamasıdır. Daha önce var olan ilimlerin –kısmen zayıflasa da- devam etmesine ilâve olarak, fetihle birlikte İslâm dinine has ilimlerin de burada hayat bulduğunu görüyoruz. İskenderiye İslâmî dönemde başkent olan Fustât’tan sonra bölgede ikinci bir merkez olma özelliğini ilmî faaliyetlerle devam ettirmiştir. İlmî hareketliliğin dil ve edebiyat, dini ilimler ve tercüme hareketleri başlıkları altında yoğunlaştığını görüyoruz.

Dil ve Edebiyat

Müslümanlar, İslâm’ın getirdiği hoşgörü prensibinin bir gereği olarak fethedilen her yerde olduğu gibi, burada da yerli halkın inancına, kültürüne ve kullandığı dile müdahale etmemişler, herkesi kendi inancında, kültüründe ve dilinde serbest bırakmışlardır. Fetih gerçekleştiği sırada şehirdeki yerli halk, Grekçe (Yunanca) zorunlu olmasına rağmen çoğunlukla ana dilleri olan Kıptî dilini kullanırken, idare ve aristokrat tabakayı temsil eden Roma ve Yunan menşeli topluluklar Grek dilini kullanmayı tercih ediyorlardı.

Fetih sonrası Kıptîler açısından konuşulan dil konusunda olumlu gelişmeler yaşanmıştır. Fetih, mağdur Kıptî halkın kültürel ve dinî kimliklerini yeniden kazanmalarına vesile olmuştur. Kıptîler, kendileri üzerinde baskıcı bir hâkimiyet kuran Ortodoks Yunanlıların siyasî ve sosyo-kültürel etkisi azaldığı için kendi kimliklerini yeniden ortaya koymaya başlamışlardır. Daha

¹² Hamârîne, Neşet, İslâm Medeniyetinde Tıp Tarihine Dair Yeni Bir Yorum, çev. Eyyüp Tanrıverdi, *İstanbul Üniversitesi Şarkiyat Mecmuası*, İstanbul, 2012-1, XX/164.

önce resmî dil olarak kabul edilen Yunancanın yerini yeniden Kıptîce almış, ibadetler de bu dille yapılır olmuştur.¹³

Aradan uzun zaman geçtikten sonra Müslümanların şehirde varlıklarını tam anlamıyla kabul ettirmesiyle birlikte Arapça hâkim dil olmaya başlamıştır. Fakat bu süreçte kimsenin dil hürriyetini kısıtlayıcı bir uygulamaya gidilmemiştir. Emevîler dönemine gelindiğinde özellikle devlet kurumlarındaki divanların Arapça tutulmasıyla birlikte Arap dilinin yaygınlaşması hız kazanmış, bu arada Hıristiyanların bazı dinî kitapları Arapçaya çevrilmiştir.¹⁴ Zamanla devlet kurumlarında hâkim dil Arapça olmuştur. Divanlar, Medine’de Hz. Ömer’in kurduğu merkez divanında olduğu gibi, Arapça olarak tutulmuştur. Hz. Ömer’in kurduğu divan, kuruluşundan itibaren hep Arapça olarak tutulurken gayr-ı müslimlerden alınan vergilerin kaydedildiği harac divanlarıysa, her bölgede o bölgenin diliyle, bu arada Mısır’da da Rumca ve Kıptîce olarak yazılmıştır. Harac divanlarının Arapçaya çevrilmesi ilk olarak Emevî halifesi Abdümelik b. Mervân tarafından 81/700-701’de, Şam harac divanının Arapça’ya çevrilmesiyle gerçekleştirilmiştir. Mısır harac divanıysa, Velid b. Abdümelik (86-96/705-715) zamanında Mısır valisi olan Abdullah b. Abdümelik tarafından 86/705-706 yılında Arapçaya çevrilmiştir.¹⁵ Arap dilinin cemiyet hayatında yaygınlık kazanmasında, devlet kademelerinde görev alma isteği, hâkim olan unsurun sahip olduğu dili öğrenme zorunluluğu ve yeni Müslüman olan insanların bu dini öğrenmek için dile ihtiyaç duymalarının da büyük etkisi söz konusudur. Zamanla yerli halkın Arapça ile olan tanışıklığı kuvvetlenmiş ve bu dil topluma hakim olmuştur. Ancak bu gerçekleşirken yerli halka bir baskı yapıldığına şahit olmuyoruz.

Tercüme Hareketleri

Teknik anlamda “tercüme hareketleri” denildiğinde genel olarak medeniyetlerin ve kültürlerin birbirleriyle karşılaşarak temas kurmaları sırasında birikim ürünü eserlerin karşılıklı nakledilmesi anlaşılmaktadır. İslam düşünce tarihi açısından tercüme hareketleri terkihi, özellikle milâdî VIII, IV ve X. Asırları içine alan dönemde önceki kültür ve medeniyet birikimlerinin İslâm’ın medeniyet dili olan Arapçaya aktarılmasını ifade etmektedir. Amr b. el-Âs’ın 21/642 yılında Mısır’ı fethetmesi, sonuçta Büyük İskender’den beri Yakınoğu’da hâkim olan Helenistik kültürün Pers ve Bizans kontrolünden çıkmasını sağlamıştır. Böylece Mısır, Suriye ve Bâbil artık Müslümanların kültürel ve fizikî coğrafyasına katılmıştır.¹⁶

Bu dönemde Araplar diğer medeniyetlerin eserlerini kendi dillerine tercüme etmeye büyük rağbet gösterdiler. İbnü’n-Nedîm’in *el-Fihrist* adlı eserinde belirtildiğine göre, Emevî emirlerinden Hâlid b. Yezîd b. Muâviye (41-85/661-704) kimya ilmi öğrenmek istediğinde Mısır’da yaşayan Yunanlı filozofların getirtilmesini emretti. Yunanca ve Kıptî dilinde yazılmış eserleri Arapçaya tercüme ettirdi.¹⁷ Bu tercümeleşmeler çoğunlukla tıp alanındaki kitaplardan

¹³ Râfîi, Abdurrahman-Âşûr, Said Abdülfettah, *Mısır, fi’l-Usûri’l-Vüstâ (mine’l-Fethi’l-Arabî Hatte’l-Gazvi’l-Usmânî, Dâru’n-Nehzati’l-Arabî, Kâhire, 1992, s. 74.*

¹⁴ Tomar, Cengiz, “Mısır” (İlim, Kültür ve Medeniyet), *DİA*, Ankara, 2004, XXIX/575.

¹⁵ Özkuyumcu, Nadir, *Mısır ve Kuzey Afrikanın Müslümanlar Tarafından Fethi*, Manisa, 2007, s. 131.

¹⁶ Macit, “Tercüme Hareketleri”, *DİA*, XXXX/498-499.

¹⁷ İbnü’n-Nedîm, Ebu’l-Ferec Muhammed b. İshâk (ö. 438/1047), *el-Fihrist*, thk. İbrahim Ramazan, Beyrût, 1997, s. 300; Kâşif, İsmail; Served, Cemaleddin; Âşûr, Saîd Abdülfettah, *Mevsûatu Târîhi*

oluşuyordu.¹⁸ Bu çalışmaları sebebiyle Hâlid b. Yezîd, İslâm toplumunda ilk tercüme hareketini başlatan ve kimya ilminin öncülerinden sayılan Emevî emîri kabul edilir.¹⁹

İskenderiye Müslümanlar tarafından fethedildiği sırada şehirde tıpla ilgili çok sayıda kitap, başta Galen (Câlnûs) ve Hipokrat’ın kitaplarından bazıları olmak üzere kadîm uygarlıklara dair eserler bulunuyordu. İslâm tıp tarihinde Galen’e ve Hipokrat’a ait eserlerden oluşan külliyyât, Cevâmiu’l-İskenderâniyyîn adıyla şöhret kazanmıştı ve bunlar İskenderiye’de okutuluyordu.²⁰ İslâm’ın ortaya çıkışından önce aralarında Yahyâ en-Nahvî’nin de bulunduğu İskenderiye okuluna bağlı hekim ve düşünürler Galen’in eserleri üzerinde inceleme, ihtisar ve tefsir şeklinde yoğun çalışmalar yapmışlar ve bu çalışmaları İslâm kültürüne kazandırmışlardır.²¹

Yine Emevîler döneminde Halid b. Yezid’den sonra Mervân b. el-Hakem ve Ömer b. Abdülaziz zamanında da çeviri faaliyetleri devam etmiş ve özellikle tıp alanında önemli mesafeler alınmıştır.²² Mervân b. el-Hakem’in hilâfetinin ilk günlerinde isim yapan, İran asıllı bir Yahudi olan Mâserceveyh (684-685), Ahrûn adını kullanan İskenderiyeli bir papaz tarafından aslen Grek dilinde telif edilen tıpla ilgili Süryanice “*Künnâş*” adlı eseri Arapçaya tercüme etti.²³ Künnâş, Müslümanlar arasında Arapça yazılmış tıp ilmiyle ilgili ilk kitaptır. Rivayete göre Ömer b. Abdülazîz bu eseri sarayın Hazâinü’l-Kütüb adlı bölümünde bulmuş, yaptığı araştırmalar neticesinde yararlı olduğuna kanaat getirerek halkın istifadesine sunulmasını emretmiştir.²⁴

Bu dönemde yapılan çalışmalar Abbasîler döneminde hız kazanacak olan tercüme hareketlerinin de temelini oluşturmuştur. Bu çalışmalar sayesinde gayri müslim unsurların önemli eserleri Müslümanlarla tanışma imkanı bulurken, ilmî terakkinin de kuvvet kazanmasına zemin oluşturulmuştur.

Eğitim-Öğretim Kurumları

İslâm Tarihinde eğitim-öğretimin yapıldığı ilk mekânlar mescidler olmuştur. Kurumsal anlamda ise ilk eğitim mekânı küttablardır. İlk defa ne zaman kurulduğu belli olmasa da Hz. Ömer döneminden itibaren İslâm şehirlerinde faaliyet gösteren küttablar, Emevîler ve Abbâsîler döneminden itibaren çok yaygın hâle gelmiştir. Ancak küttabların varlığına, çalıştığımız tarih aralığı itibariyle İskenderiye’de rastlayamadık. Buna rağmen büyük bir Müslüman nüfusu

Mısır Abre’l-Usûr, Kâhire, 1993, s. 117-118.

¹⁸ Fazıl, Halil İbrahim, Emeviler Döneminde Tercüme Faaliyetleri ve İlmî Gelişmelerin Öncü Hareketleri, çev. Ahmet Aslan, *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Şanlıurfa, 2001, c. VII sy. I/169-195, s. 171.

¹⁹ Hireysât, Muhammed Abdülkâdir, “Hâlid b. Yezîd”, *DİA*, İstanbul, 1997, XV/292.

²⁰ Sarıçam, İbrahim - Erşahin, Seyfettin, *İslâm Medeniyet Tarihi*, Ankara, 2006, s. 30.

²¹ Kutluer, İlhan, “Câlnûs”, *DİA*, İstanbul, 1993, VII/33.

²² Kocabaş, Osman, “Bağdat Hikmet Evi”, *ESAGEV (Ekonomik ve Sosyal Düşünce Araştırma Geliştirme Vakfı)*, Bilim Tarihi Serisi (III), Ankara, 2016, s. 3.

²³ Fazıl, “*Emeviler Döneminde Tercüme Faaliyetleri*”, s. 171.

²⁴ Yüksel, Mücahit, *Emeviler Döneminde Hristiyanlar*, (Basılmamış Doktora Tezi), Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2016, s. 135.

barındıran İskenderiye’de de ilk dönemlerden itibaren bu kurumların varlığının bulunması büyük bir olasılıktır.

Aslında ilmî faaliyetler gündelik şehir hayatının her alanında gerçekleştirilmekteydi. Hadis, fıkıh ve tarih alanında yetişen ilim ehli insanlar düşünüldüğü zaman sokakların, çarşı-pazarların ilim mekanı olarak kullanıldığını düşünmek yanlış olmayacaktır.

İskenderiye’de ilk günden itibaren teşekkül ettirilen mescidler, ibadetin yanı sıra Müslümanların ilk ilmî faaliyetlerini gerçekleştirdikleri, Mescid-i Nebî gibi ilmî faaliyetlerin yapıldığı en temel merkezlerden birisiydi. Çünkü Müslümanlar her gittikleri yerde önce mescid inşa etmişler ve bu mescidleri ilmî mekânlara çevirmişlerdir. Aslında Mısır topraklarında ilmî hareketliliğin merkezi fetihten sonra başkent yapılan Fustât’taki Amr b. el-Âs camiidir.²⁵ Ancak İskenderiye’de de fetihle birlikte inşâ edilen ya da kiliseden çevrilen mescidlerin başlıcaları olan Mescid-i Süleyman, Mescid-i Hıdr, Mescid-i Zü’l-Karneyn, Mescid-i Amr b. el-Âs (Mescidü’r-Rahme) ve Mescid-i Mûsa’da dinî nitelikli ilmî faaliyetlerin gerçekleştirilmesi söz konusudur.²⁶ Örneğin Amr’ın şehri fethettiği zaman inşâ ettiği el-Câmiu’l-Garbî, diğer ismiyle Bin Sütunlu Mescid ibadetin yanında tasavvuf ehli kişilerin toplanıp sohbetler ettikleri, riyazet ilmiyle meşgul oldukları bir merkez görevi de görmüştür.²⁷

Müspet ilimler açısından şehre baktığımızda ise eski günlerin yani Farslılar’ın şehri aldıkları zamandan önceki dönemlerin arandığına şahit oluyoruz. Bunda şehrin yaşadığı savaşlar ve mezhepler arası çekişmeler gibi birçok etkenin kendisini gösterdiği muhakkaktır. Özellikle Hıristiyanlık mezheplerinden olan Melkânîlik ile Ya’kûbîlik arasındaki çekişmeler eğitim kurumlarının çok büyük zarar görmesine sebep olmuştur.²⁸

İskenderiye’nin Müslümanlar tarafından fethi sırasında burada tıp ilmi başta olmak üzere tabiat bilimleri ile ilgili bir okulun varlığından söz edilmektedir. Burası, adına “*Dâru’l-İlm*” denilen, tıp eğitimi veren müstakil bir okuldu.²⁹ “*İskenderiyeliler*” adıyla bilinen bir grup hekim, bilimsel çalışmalarını bu okulda sürdürüyordu. İskenderiyeli hekimler, Galen’in kitaplarının taşınmasını ve ezberlenmesini kolaylaştırmak amacıyla özetlerini yazdıkları gibi, tefsirlerini ve külliyatlarını da meydana getirmişlerdi.³⁰ Bu okul hicretin birinci asrının sonlarına tekabül eden Ömer b. Abdülaziz’in hilâfetine kadar bütün şarkta ilmî tedrisatın merkezi olmaya devam etmişti. Birçok yerden ilim meraklıları İskenderiye’ye ilim tahsili için geliyorlardı. Bunlardan birisi de 61/680 yılında İskenderiye’ye tıp öğrenmek için gelen Yakûb er-Ruhavî isminde bir kişidir. Er-Ruhavî ilim tahsilini tamamladıktan sonra Antakya tıp okulunun başına getirilmiş ve orada on bir yıl hocalık yapmıştır.³¹

²⁵ Kâşif, Served, Âşûr, *Târîhu Mısr Abre’l-Usûr*, s. 107.

²⁶ Seyyid, Eymen Fuad, “İskenderiye”, *DİA*, İstanbul, 2000. XXII/574.

²⁷ Sâlim, Seyyid Abdülaziz, *Târîhu’l-İskenderiyye ve Hadâratuhâ fi’l-Asri’l-İslâmî*, Müessesetü Şebâbi’l-Câmia, İskenderiye, 1982, s. 103-105.

²⁸ Ebyârî, Fethi, *Menâratü’s-Sekâfe*, “*el-İskenderiyye*”, Kâhire, 2008, III/16.

²⁹ Sarıçam-Erşahin, *İslâm Medeniyet Târîhi*, s. 30.

³⁰ Fazıl, “*Emevîler Döneminde Tercüme Faaliyetleri*”, s. 170.

³¹ Aycan, İrfan, “Emevîler Dönemi Kültür Hayatında Bazı Beşeri İlimlerin Tarihsel Gelişimi”, *Dini Araştırmalar Dergisi*, Se-Ba Ofset, Ocak-Nisan, Ankara, 2000, II/215.

İskenderiye’deki bir diğer önemli eğitim-öğretim kurumu da Hıristiyan halkın istifade ettiği kiliselerdir. Unutulmamalıdır ki bu dönemde halkın büyük bir kısmı hâlâ Hıristiyandır. Kiliseler o dönemde ibadet mahalli olarak kullanıldığı gibi, aynı zamanda eğitim ve öğretim mekânları olarakta kullanılmaktaydı. Bu konuda el-Kadîs Kilisesi ile Kayseriyyûn Kilisesi meşhurdu.³² Bu kiliselerde müspet ilimlerin öğretildiği bilgisine sahip değiliz. Muhtemelen Hıristiyan ilâhiyatı alanında eğitimde bulduklarını düşünmekle birlikte hangi alanlarda eğitim verildiğini de bilmiyoruz.

Yetişen İlim Adamları

Tarih boyunca ilim yönüyle çoğu zaman canlı bir şehir olan İskenderiye, İslâm’ın ilk döneminde de çok sayıda ilim adamı yetiştirmiştir. Bu başlık altında hicri birinci asırda, İskenderiyeli olan veya bir süreliğine dahi olsa burada bulunup ilimle meşgul olan kişilerin başlıcaları konu edilecektir.

Ebu’d-Derdâ Uveymir b. Abdullah (ö. 31-32/651-652)

Ebu’d-Derdâ, Mısır’ın fethine katılan komutanların büyüklerindedir. İskenderiye’nin fethine de katıldı. İskenderiye’de ne kadar kaldığı bilinmemekle birlikte fazla kalmadığı düşünülmektedir.³³

Dini ilimler alanında iyi bir fıkıh ve hadis bilgisine sahip olan Ebu’d-Derdâ, Hz. Ömer döneminde Dımeşk kadılığı yaptı.³⁴ Kendisinden çok sayıda kişi rivayette bulundu. Kadılık yaptığı dönemlerde Dımeşk kurrâsının efendisi olarak anılırdı.³⁵

Mesleme b. Muhalled, el-Ensârî el-Hazrecî (ö. 62/682)

Mesleme, on beş yıl dört ay Mısır valiliği görevinde bulundu.³⁶ Kendisi birçok hadis rivayet ederken, Mısırlı birçok kişi de ondan rivayette bulunmuştur.

Kıraat, ilim, adalet ve cihad yönüyle valilerin en hayırlılarındanı.³⁷ Kur’ân’ı çok iyi hıfz etmiş bir sahabî idi.³⁸ Uzun süre İskenderiye’de bulunan Mesleme, 62/682’de altmış yaşındayken burada vefat etti.³⁹

³² Zağlûl, “*Târîhu’l-Medîne mine’l-Fethi’l-Arabî ile’l-Asri’l-Fâtumî*”, s. 102.

³³ Şeyyal, Cemaleddin, *A’lâmu’l-İskenderiyye fi’l-Asri’l-İslâmî*, Mektebetü’s-Sekâfeti’d-Dîniyye, Port Saîd, 2001, s.24.

³⁴ İbn Hacer, Şihabüddin Ahmed b. Ali el-Askalânî (ö. 852/1448), *el-İsâbe fi Temyizi’s-Sahâbe*, thk. Adil Ahmed Abdü’l-Mevcûd, Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrût, 1994, IV/622.

³⁵ Zehebî, Şemsüddin Muhammed b. Ahmed b. Osman (ö. 748/1347), *Siyeru A’lâmî’n-Nübelâ*, thk. Şuayb el-Arnâvûd, Beyrût, 1985, II/335-336.

³⁶ İskenderî, Ömer, *Târîhu Mısır ile’l-Fethi’l-Usmânî*, Mısır, 1920, s. 180.

³⁷ İskenderî, *Târîhu Mısır*, s. 180.

³⁸ İbn Abdilber, İbn Ömer Yûsuf b. Abdullah (ö. 463/1071) *el-İstîâb fi Ma’rifeti’l-Ashâb*, thk. Ali Muhammed el-Becavî, Dâru’l-Ceyl, Beyrût, 1992, III/1398.

³⁹ İbn Yûnus, Ebû Saîd Abdurrahman b. Ahmed b. Yûnus b. Abdil’ala es-Sadefî, (ö. 347/958), *Târîhu İbn Yûnus el-Mısırî*, Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrût, 2000, I/473-474.

Hâlid b. Yezîd b. Muâviye (ö. 85-86/704-705)

İslâm toplumunda ilk tercüme hareketini başlatan ve kimya ilminin öncülerinden sayılan Emevî emiridir. Ümeyyeoğulları hanedanından olan Hâlid b. Yezîd,⁴⁰ İskenderiyeli filozof ve ilim adamlarıyla münasebet kurmuş, onların tıp alanında tercüme ettikleri kitaplardan istifade etmiş, kimya alanında çalışmalar yapmıştır.⁴¹ Kimyanın yanında şairlik yönü de bulunan Hâlid, aynı zamanda astronomiye de ilgi duymuş, bu alanda çalışmalarda bulunmuştur.⁴² Kimya başta olmak üzere aklı ilimler alanında önemli bir şahsiyet olarak temayüz eden Hâlid, İslâm toplumunda “ilk Müslüman filozof” ve “Hakîmü Benî Ümeyye”⁴³ ünvanlarını elde etmiştir.⁴⁴

Kimya ilmine özel bir ilgi duyan Hâlid’in bu alanda üç tane risalesi vardır.⁴⁵ Hadis rivayetiyle ilgilenen, ikinci tabakaya dâhil olan ve Tâbiîn neslinden bir muhaddis sayılan Hâlid’in rivayet ettiği hadis sayısı beşi geçmemektedir.⁴⁶

Abdurrahman b. Hürmüz el-A’rec el-Medenî (ö. 117/735)

el-A’rec el-Medenî Muhaddis ve Kurrâ idi.⁴⁷ Kıraat ilminde temayüz eden el- A’rec, Ebû Hüreyre, İbn Abbâs ve Abdullah b. Ayyâs’tan arz usulüyle kıraat tahsil etti. Yedi kıraat imamından Medine’nin meşhur kıraat âlimi Nâfi’ b. Abdurrahman b. Ebû Nuaym’a da aynı yolla kıraat okuttu. Arap dili konusunda yaşadığı dönemin sayılı kişilerinden olan Abdurrahman b. Hürmüz, çok hadis rivayet etmesiyle tanınan ve rivayetleri Kütüb-i Sitte’de yer alan güvenilir bir muhaddistir.⁴⁸

Abdurrahman’ın İmam Malik’in hocası olduğu ve İmam Malik’in kendisinden yedi yıl ders aldığı rivayet edilir.⁴⁹ Zehebî Tabakât adlı eserinde onun Kureyş nesebini en iyi bilenlerden biri olduğunu rivayet eder.⁵⁰

Ömrünün sonlarında murâbit olarak İskenderiye’ye giden Abdurrahman’ın⁵¹ vefatından önce burada kadılık yaptığı, eğitim-öğretimle ve hadis rivayetiyle uğraştığı gelen bilgiler arasındadır.⁵²

⁴⁰ Belâzûrî, Ahmed b. Yahyâ b. Câbir (ö. 279/892), *Ensâbu’l-Eşrâf*, thk. Süheyl Zekkar - Riyad ez-Zirikli, Daru’l-Fikr, Beyrût, 1996, V/359.

⁴¹ Fazıl, “*Emevîler Döneminde Tercüme Faaliyetleri*”, s. 171.

⁴² Belâzûrî, *Ensâbu’l-Eşrâf*, V/359-360.

⁴³ İbnü’n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 300.

⁴⁴ Hireysât, “Hâlid b. Yezîd”, *DİA*, XV/293.

⁴⁵ Yüksel, *Emevîler Döneminde Hristiyanlar*, s. 164.

⁴⁶ Hireysât, “Hâlid b. Yezîd”, *DİA*, XV/293.

⁴⁷ Zehebî, Şemsüddin Muhammed b. Ahmed b. Osman (ö. 748/1347), *Düvelü’l-İslâm*, Beyrût, 1999, I/105.

⁴⁸ Aydın, Abdullah, “A’rec, Abdurrahman b. Hürmüz”, *DİA*, İstanbul, 1991, III/350-351.

⁴⁹ Şeyyâl, *Â’lâmu’l-İskenderiyye*, s. 39.

⁵⁰ Zehebî, Şemsüddin Muhammed b. Ahmed b. Osman (ö. 748/1347), *Ma’rifetü’l-Kurrâi’l-Kibâr ale’t-Tabakâti ve’l-A’sâr*, Beyrût, 1997, s. 22.

⁵¹ İbn Kuteybe, ed-Dîneverî, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim (ö. 276/889), *el-Meârif*, thk. Servet Ukkâşe, Kâhire, 1992, s. 465; İbnü’l-Esîr, İzzüddîn b. Ebi’l-Hasen Ali b. Muhammed (ö. 630/1232), *el-Kâmil fi’t-Târih*, thk. Ömer Abdüsselam, Dâru’l-Kütübi’l-Arabî, Beyrût, 1997, IV/228; İbnü’l-Esîr,

İbn İshâk, Ebû Abdullah Muhammed el-Kureşî (ö. 151/768)

İbn İshâk 115/733 veya 119/737’de İskenderiye’ye geldi.⁵³ İlk dönem siyer müelliflerinden olan İbn İshâk, es-Sîre isimli eseriyle meşhur olmuştur. İbn İshâk’ın İskenderiye şehrinde bulunduğu ancak bunun süresinin ne kadar olduğu bilinmemektedir.⁵⁴

İbn İshâk’ın, çoğu sahâbe çocuğu olan yüz kadar Medineli raviden hadis aldığı söylenir.⁵⁵

Abdülmelik b. Ebcür el-Kinânî (ö. 181/797)

Emevîler döneminde Müslümanlar arasında tıp ilminin önceki dönemlere nazaran çok gelişmediğini görüyoruz. Bunda tercüme faaliyetlerinin yeni başlamış olmasının önemli bir etkisi olmalıdır. Müslümanlar, İskenderiye’yi aldıkları zaman İbn Ebcür, Ömer b. Abdülaziz’in vesilesiyle Müslüman oldu. İbn Ebcür, ilim sahibi mahir bir tabip idi. Önceleri İskenderiye’de ikamet ediyordu. İskenderiye okulunda öğretim işleriyle görevliydi. Ömer b. Abdülaziz o vakitlerde henüz halife olmamıştı. Halife, İbn Ebcür’dan tıbbî hizmet alıyor, onu özel doktoru olarak istihdam ediyor ve bu konuda kendisine güveniyordu.⁵⁶

İskenderiye’de Kültürel Hayat

Şehrin dünya kültürel hayatına katkısı çok büyük olmuştur. İskenderiye tarihi süreç içerisinde Helenistik kültürün en önemli merkezlerinden biri durumuna gelmiştir. Helenistik kültürün kendisini en fazla hissettirdiği yer ulaştıkları bölgeler içerisinde Mısır bölgesi olmuştur.⁵⁷ İskenderiye’de kültürel durum denince akla gelen ilk şey, tarihte şöhret bulmuş ve şehrin dünyanın ilim ve kültür merkezi hâline gelmesine sebep olan İskenderiye Kütüphanesi’dir. Müslümanlar, Helenistik dünyanın en büyük üniversitesi olarak kabul edilen İskenderiye Kütüphanesi’nde ilmî faaliyetlerini devam ettirme fırsatını yakalayan Aristoteles,

İzzüddîn b. Ebî'l-Hasen Ali b. Muhammed (ö. 630/1232), *el-Lübâb fî Tehzîbi'l-Ensâb*, Beyrût, tsz., I/74-75; İbnü'l-İmâd, *Şihâbü'd-dîn Ebî'l-Fellâh Abdülhayy b. Ahmed b. Muhammed* (ö. 1089/1678), *Şezerâtü'z-Zeheb fî Ahbâri men Zeheb*, thk. Muhammed el-Arnaûd, Beyrût, 1986, II/80.

⁵² Şeyyâl, *Â'lâmu'l-İskenderiyye*, s. 42-43.

⁵³ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, VI/501; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-Zeheb*, I/19.

⁵⁴ Algül, Hüseyin, *İslâm Târîhi*, İstanbul, 1986-1991, I/25.

⁵⁵ Fayda, Mustafa, “İbn İshâk”, *DİA*, İstanbul, 1999, XX/93-94.

⁵⁶ İbn Ebî Useybia, Ahmed b. el-Kâsım (ö. 668/1270), *Uyünü'l-Enbâ fî Tabakâti'l-Etubbâ*, thk. Nizâr Rızâ, Beyrût, tsz., s. 171; Zeydan, Corci, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, çev. Zeki Meğâviz, Üç Dal Neşriyat, İstanbul, 1971, III/273; Hitti, Ph. K., *Siyâsî ve Kültürel İslâm Tarihi*, çev. Salih Tuğ, İfav Yay., İstanbul, 2011, s. 354; Fazıl, “Emevîler Döneminde Tercüme Faaliyetleri”, s. 172; Aycan, “Emevîler Dönemi Kültür Hayatı”, II/6., s. 221.

⁵⁷ Güçlüay, Sezgin, *Hz. Ömer ve İskenderiye Kütüphanesinin Yakılması Meselesi*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ, 1993, s. 5-6.

Öklid, Hipokrat, Galen, Ptolemaios gibi filozof, tabip ve matematikçilerle bu kütüphane vesilesiyle tanışma imkânı bulmuşlardır.⁵⁸

İskenderiye Kütüphanesinin Kuruluşu ve Tarihî Gelişimi

Yunan ve Greko-Romen dünyasındaki kütüphanelerin tarihi, İskenderiye Kütüphanesi’nin kurulmasıyla başlamaktadır. Tarihte meşhur olmuş bu kütüphane, Eskiçağ’ın evrensel niteliği olan en büyük kütüphanesiydi.⁵⁹

Mısır toprakları m.ö. 332’de İskender tarafından ele geçirilmiş olsa da, İskender’in m.ö. 323’de ölümünden sonra imparatorluk komutanlar arasında paylaştırıldı. Bunlardan Ptolemaioslar m.ö. 301’de Mısır’da bir krallık kurdular.⁶⁰ Büyük bir medeniyet inşâ etme düşüncesinde olan Ptolemaioslar, bilime ve sanata çok değer verdiler. Batlamyus Soter I, Aristoteles’in öğrencilerinden, malî yönetim alanında eğitimli Demetrius Phalerius’a İskenderiye’de musoion (Dâru’l-Hikme) ve kütüphane inşâ etmesini söyledi.⁶¹ O, bu yapıların ilim elde edilen üniversite yapısında olmasını ve ilim adamlarının dünyanın dört bir yanından buraya gelmesini istiyordu. Bu amaç doğrultusunda coğrafya, astronomi, matematik, tıp, tarih, edebiyat ve felsefe ilimlerinde temayüz etmiş birçok ilim adamı buraya yerleştiler.⁶² Böylece tarihte meşhur olmuş Büyük İskenderiye Kütüphanesi ortaya çıkmış oldu.

Kütüphane bugünkü manada hem kütüphane, hem tapınak, hem akademi ve hem de yüksek tahsil veren bir müesseseydi.⁶³ Kütüphanedeki kitap sayısı kurulduğu andan itibaren ilme merak duyan idarecilerin sayesinde her geçen gün artmış olup, kitap sayısı ile ilgili farklı eserlerde çok farklı rakamlar zikredilmektedir. Bu rakamlar genel olarak 200.000 ile 900.000 arasında değişmektedir.⁶⁴ Kütüphanedeki ilmi eserler kitap diye isimlendirilmektedir. Fakat mevcut eserler tahmin edilenin aksine kitap şeklinde değil, papirüs tomarları biçimindeydiler.⁶⁵

⁵⁸ Apak, Adem, İskenderiye Kütüphanesinin Akıbeti Üzerine Değerlendirmeler, *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, Bursa, 2003, c. XVI, sy. I/177.

⁵⁹ Güçlüay, Hz. Ömer ve İskenderiye Kütüphanesinin Yakılması Meselesi, s. 15.

⁶⁰ Yavi, Ersal-Yazıcıoğlu Yavi, Necla, *Tarih Öncesi Çağlardan Günümüze Mısır*, Yazıcı Yayınevi, İzmir, 1996, s. 158.

⁶¹ Roy Macleod, *İskenderiye Kütüphanesi: Antik Dünyanın Öğrenim Merkezi*, çev. Elif Böke, Ankara, 2006, s. 15

⁶² Sâlim, *Târîhu’l-İskenderiyye*, s. 34; Çelik, Mehmet, “Süryani Kaynaklarına Göre İmparator Marcian’ın İskenderiye Kütüphanesini Yaktırması (1 Ağustos 455)”, *Fırat Üni., Sosyal Bilimler Dergisi*, Elazığ, 2000, c. X, sy. I, s. 55.

⁶³ Güçlüay, Hz. Ömer ve İskenderiye Kütüphanesinin Yakılması Meselesi, s. 24.

⁶⁴ Batlamyus Philadelphos döneminde 400.000 cilt kitap vardı. Bunlara yüzbinlerce cilt ilave edildi. Antonyus iki yüz bin cilt kitabı Kleopatra’ya hediye etti. Kleopatra’nın son dönemlerinde kitap sayısı yedi yüz bine ulaştı. Bkz. Sâlim, *Târîhu’l-İskenderiyye ve Hadâratuhâ*, s. 35; Mehmed Mansûr ise İskenderiye Kütüphanesi’nde bulunan kitapların sayısının çok abartılı olduğunu, bazı tarihçilerin 700.000 rakamını verdiklerini, o tarihte bu kadar kitabın Avrupa kütüphanelerinde bile bulunmadığını ifade eder. Hâkimiyetleri ve nüfuzları Mısır’ın dışına taşmadığı gibi, bağımsız olarak yaşadıkları süre 60 seneden uzun olmayan Mısır hükümdarları zamanında ilimlerin yayılmasına sebep olan kağıt ve basım teknikleri bulunmamışken yalnız Yunan dilinde 700.000 kitabın bulunması şöyle dursun toplamın onda birinin dahi elde edilmesi ihtimal dışıdır. Bkz. Mansûr, *İskenderiye Kütüphanesini Müslümanlar mı Yaktı?*, Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1995, s. 7-8; Ahmed Rıza, İskenderiye Kütüphanesi’nde ki kitap sayısının 700.000’den fazla olduğunu belirtir. Bkz. Ahmed Rıza, *Batının*

Kütüphanenin Tarihî Süreci İçerisinde Tahribi

Hiç şüphesiz Ortadoğu ve Akdeniz çevresi bir medeniyetler havzası olduğu kadar, aynı zamanda bir savaşlar alanıdır. Evrensel bir nitelik taşıyan ve Helenistik dünyanın ortak ürünü olan İskenderiye Kütüphanesi, Hıristiyanlığın doğuşundan ve daha sonra Roma’nın resmi devlet dini olmasından önce, defalarca tahribata uğramıştır.⁶⁶

Şehirde m.ö. 88 yılında yaşanan iç savaş ülkeyi böldüğü gibi, İskenderiye şehrinde de büyük bir yıkıma sebep olmuştur.⁶⁷ Yaşanan bu hadiselerde birçok ilim adamının şehri terk etmesi bu Kütüphane’ye de olumsuz etki etti. Böylece Kütüphane ilk ciddi darbeyi aldı. Sezar döneminde şehir ve dolayısıyla Kütüphane m.ö. 47-48 yılında büyük bir yangına maruz kalmıştır.⁶⁸ Sezar’ın kütüphanedeki yüz binleri bulan sayıdaki ruloları yok ettiği yönünde rivayetler de bize ulaşan bilgiler arasındadır.⁶⁹

Milattan sonraki döneme geldiğimizde, Traianus döneminde m.s. 117’de, Domitius döneminde m.s. 271-272 yıllarında ve Diocletianus döneminde m.s. 296’da yaşanan olaylarda Kütüphane’nin az veya çok tahrip olduğu tahmin edilmektedir.⁷⁰

Kütüphane’nin, şehirde Hıristiyanlığın Roma’nın resmî dini oluşundan sonra da tahribe uğradığını görüyoruz. Hıristiyanlık ve Putperestlik arasında yapılan kanlı mücadelelerde, Kütüphane de bundan nasibini alarak, tahribata maruz kalmıştır.⁷¹

M.s. 455 yılına geldiğimizde şehirde yaşanan mezhep çatışmaları sırasında İmparator Marcian’ın İskenderiye Kütüphanesini yakma emrini verdiğini,⁷² böylece ölümcül darbe vurularak Kütüphane’nin tarih sahnesinden silindiğini görüyoruz. Sonuç itibarıyla İskenderiye’de bulunan İskenderiye Kütüphanesi’yle beraber, Helenistik kültürün ürünleri olan

Doğu Politikasının Ahlaken İflası, çev. Ziyad Ebüzziya, Paris, 1922, s. 102; İskenderiye Kütüphanesi hakkında bir çalışma yapan Süheyl Ünver, Hıristiyan kaynaklarda bu hadisenin alevlendirilmekle kastıyla abartıldığını, kitap sayısının 700.000 gibi çok kabarık verildiğini, kütüphanenin zengin olduğunu fakat kitap sayısının bu rakamları bulmadığını, sadece birkaç yüz bin olduğunu ifade eder. Bkz. Ünver, Süheyl, “21 Asır Önce İskenderiye Tıp Merkezi ve Kütüphanesi”, c. XXIX, sy. IV, s. 785. Dünya ilim ve kültür tarihine damga vuran İskenderiye Kütüphanesi’ndeki kitap sayısı ile ilgili verilen rakamlara şaşmamak gerekir. Çünkü burada bulunan tomar halindeki eserler, çok farklı metodlarla ve uzun yıllar alan bir çalışmayla meydana getirilmiştir. İdareciler Kütüphane’ye gerekli ilgiyi göstermişler, kitap toplamak için hiçbir masraftan kaçınmamışlardır. Dünyanın dört bir yanından ilim sevdalılarını buraya toplamayı başarmışlardır. Gösterilen bunca çabanın neticesinde yüzbinleri bulan sayıda kitaba ulaşmak mümkün olabilmektedir.

⁶⁵ Alar, “Kütüphaneciliğin Tarihçesi ve İlk Kütüphaneler”, s. 300.

⁶⁶ Çelik, “Süryani Kaynaklarına Göre İmparator Marcian”, s. 56-57.

⁶⁷ Güçlüay, Hz. Ömer ve İskenderiye Kütüphanesinin Yakılması Meselesi, s. 31.

⁶⁸ Harimi, Tahir, “Tarihi Medeniyette Kütüphaneler”, Balıkesir, 1931, s. 95; Rıza, *Batının Doğu Politikasının Ahlaken İflası*, s. 102.

⁶⁹ Alan Hopkinson, *The Alexandria Library*, Bilgi Dünyası, 5 (2), b.y.y., 2004, s. 247.

⁷⁰ Çelik, “Süryani Kaynaklarına Göre İmparator Marcian”, s. 57.

⁷¹ Güçlüay, Hz. Ömer ve İskenderiye Kütüphanesinin Yakılması Meselesi, s. 35-36.

⁷² Çelik, “Süryani Kaynaklarına Göre İmparator Marcian”, s. 61; Güçlüay, Hz. Ömer ve İskenderiye Kütüphanesinin Yakılması Meselesi, s. 37.

tüm kitaplar da bu şekilde tarihe karışmış oldu. Müslümanlar şehre fetih için geldiklerinde öyle anlaşılıyor ki, zaten Kütüphane’den ve içinde bulunan kitaplardan eser kalmamıştı.

Kütüphanenin Hz. Ömer Tarafından Yakıtıldığı İddiaları

Milâdî XIII. yüzyıldan başlayarak bugüne gelinceye kadar bir kısım kitaplarda Kütüphane’nin Müslümanlar’ın şehri fethettikten sonra 21/642 tarihinde Hz. Ömer’in emriyle yakıtıldığına dair birtakım iddialar dile getirilmiştir.

Kütüphanenin Hz. Ömer’in emriyle Mısır fatihi olan Amr b. el-Âs’ın kontrolünde Müslümanlar tarafından yakıldığı ile ilgili bilgiler ilk defa XIII. yüzyılda gündeme gelmiştir. Bu konuyu bu şekilde ilk kez gündeme getiren müellifler, Abdülatîf el-Bağdâdî (ö. 629/1231)⁷³ ile İbnü’l-Kıfî (ö. 646/1248)⁷⁴ olmuştur. Hâlbuki 21/642 tarihinde fethedilen İskenderiye’deki bir kütüphanenin fetihten hemen sonra Müslümanlar tarafından yakılması iddiası ile ilgili altı asır boyunca en ufak bir bilgi bulunmazken, ilk defa 629/1231 vefat tarihli bir müellif tarafından konunun bu minvalde dillendirilmesi gerçeklerden ne kadar uzak ve temelsiz bir iddia olduğunu ispata kâfidir. Zira istisnaları olsa bile Müslümanlar fethettikleri topraklarda insanların yaşam şekillerine, inançlarına, örf ve adetlerine müdahale etmemişler, hele hele ilme ve ilim adamlarına büyük saygı göstererek bunlardan istifade etme yoluna gitmişlerdir. Kütüphanenin Müslümanlar tarafından yakıtıldığı iddiasının, araştırmacıların son dönemlerdeki bulguları ile tenkit metodunu işleterek tamamen asılsız olduğu açık bir şekilde ortaya konulmuştur. Son dönemde bu konuyla ilgili olarak ülkemizde ve yurt dışında çeşitli çalışmalar yapılmıştır. Yapılan bu çalışmalarda kütüphanenin Hz. Ömer’in emriyle yakıtıldığı iddialarının ne kadar mesnetsiz olduğu açık bir şekilde ayrıntılı olarak ortaya konmuştur.⁷⁵

SONUÇ

İskenderiye şehri Müslümanlar’ın 21/642 tarihinde fethinden önce asırlar boyu dünya ilim tarihine etki etmiş, birçok ilim adamını barındırmış ve yetiştirmiş bir şehirdir. Kurulduğu günden itibaren ilme merak sarmış olan yöneticiler eliyle idare olunan şehir Helenizm’in merkezlerinden biri olmuş, meşhur kütüphanesiyle dünya çapında adından söz ettirmiştir. Özellikle tıp alanında yetişen ilim adamlarıyla dikkatleri üzerine çekmiştir.

Bu özelliklerine rağmen tarih içerisinde yabancıların istilaları ve şehri tahrip etmeleri ve aynı zamanda şehirde yaşanan din ve mezhep savaşları sebebiyle İskenderiye çok büyük tahribata uğramış, dolayısıyla burada ilmi çalışmalarını devam ettiren birçok kişi şehri terk etmek zorunda kalmıştır. Son olarak Müslümanların burayı fethinden kısa bir süre önce

⁷³ Abdülatîf el-Bağdâdî, Ebû Muhammed Muvaffakuddin Abdülatîf (ö. 629/1231), *el-İfâde ve’l-İ’tibâr*, thk. Ahmed Gassân, Dimeşk, 1983.

⁷⁴ İbnü’l-Kıfî, Cemaleddin Ebu’l-Hasen Ali b. Yusuf, (ö. 646/1248) *Ahbâru’l-Ulemâ bi Ahyâri’l-Hukemâ*, thk. İbrahim Şemsuddîn, Beyrût, 2005.

⁷⁵ Ayrıntılı bilgi için bakınız: Mehmed Mansur, “İskenderiye Kütüphanesi’ni Müslümanlar mı Yaktı?”, Arslan Terzioğlu, “İskenderiye Kütüphanesi Müslümanlar Tarafından Yakılmamıştır.”, Adem Apak, “İskenderiye Kütüphanesi’nin Akıbeti Üzerine Değerlendirmeler”, Sezgin Güçlüay, “Hz. Ömer ve İskenderiye Kütüphanesi’nin Yakılması Meselesi”, Süheyl Ünver, “21 Asır Önce İskenderiye Tıp Mektebi ve Kütüphanesi”, Midhat Sertoğlu, “İskenderiye Kütüphanesini Hıristiyanlar Yaktı”.

TİDSAD

Farşlılar’ın şehri istilas ve ardından şehrin tekrar eski sahipleri olan Bizans’a geçmiş olması aşamasında yaşananlar şehirdeki ilmi hareketliliği çok olumsuz etkilemiştir.

Müslümanlar şehri fethettiklerinde ilim adına tarihte sahip olduğu haklı şöhretten izler kalmamıştı. Ancak az da olsa ilmî faaliyetler devam ediyordu. Müslümanların yaklaşık beş yıl arayla iki kez şehri kuşatmaları ilim çevrelerinde daha önce yaşanan olumsuz gelişmelere katkı yapmış ve bir kısım ilim adamlarının da fetih sürecinde şehirden uzaklaşmasına sebep olmuştur. Müslümanlar fetihten sonra halka müsamahakar davranarak ilim çevrelerine de güven vermişlerdir. Daha önce şehirde var olan ilmî seviye Müslümanların özellikle dinî alanda katkı sunmasıyla da terakki etmiş ve zamanla ilmî açıdan fetihten hemen önceki döneme nazaran daha parlak bir döneme girilmiştir.

KAYNAKLAR

- Abdüllatîf el-Bağdâdî, Ebû Muhammed Muvaffakuddin Abdüllatîf (ö. 629/1231), *el-İfâde ve 'l-İ'tibâr*, thk. Ahmed Gassân, Dimeşk, 1983.
- Afetinan, Ayşe, *Eski Mısır Tarih ve Medeniyeti*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1992.
- Alan Hopkinson, *The Alexandria Library*, Bilgi Dünyası, 5 (2), b.y.y., 2004.
- Alar, Halis, Kütüphaneciliğin Tarihçesi ve İlk Kütüphaneler, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Erzurum, 2001, XVI/295-308.
- Algül, Hüseyin, *İslâm Târihi*, İstanbul, 1986-1991, c. I.
- Apak, Adem, İskenderiye Kütüphanesinin Akıbeti Üzerine Değerlendirmeler, *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, Bursa, 2003, c. XVI, sy. I/176-183.
- Avcı, Casim, “Mısır” (Bizans Dönemi), *DİA*, Ankara, 2004, XXIX/553-563.
- Aycan, İrfan, “Emevîler Dönemi Kültür Hayatında Bazı Beşeri İlimlerin Tarihsel Gelişimi”, *Dini Araştırmalar Dergisi*, Se-Ba Ofset, Ocak-Nisan, Ankara, 2000, II/213-221.
- Aydınlı, Abdullah, “A’rec, Abdurrahman b. Hüzmüz”, *DİA*, İstanbul, 1991, III/350-351.
- Belâzûrî, Ahmed b. Yahyâ b. Câbir (ö. 279/892), *Ensâbu 'l-Eşrâf*, thk. Süheyl Zekkar - Riyad ez-Zirikli, Daru'l-Fikr, Beyrût, 1996.
- Çelik, Mehmet, “Süryani Kaynaklarına Göre İmparator Marcian’ın İskenderiye Kütüphanesini Yaktırması (1 Ağustos 455)”, *Fırat Üni., Sosyal Bilimler Dergisi*, Elazığ, 2000, c. X, sy. I/51-67.
- Ebyârî, Fethi, *Menâratü 's-Sekâfe*, “*el-İskenderiyye*”, Kâhire, 2008.
- Fayda, Mustafa, “İbn İshâk”, *DİA*, İstanbul, 1999, XX/93-96.
- Fazıl, Halil İbrahim, Emeviler Döneminde Tercüme Faaliyetleri ve İlmî Gelişmelerin Öncü Hareketleri, çev. Ahmet Aslan, *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Şanlıurfa, 2001, c. VII sy. I/169-195.
- Görgün, Hilal, “Mısır” (Tarih), *DİA*, Ankara, 2004, XXIX/555-557.

TİDSAD

- Güçlüay, Sezgin, Hz. Ömer ve İskenderiye Kütüphanesinin Yakılması Meselesi, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ, 1993.
- Hamârine, Neşet, İslâm Medeniyetinde Tıp Tarihine Dair Yeni Bir Yorum, çev. Eyyüp Tanrıverdi, *İstanbul Üniversitesi Şarkiyat Mecmuası*, İstanbul, 2012-1, sy. XX/145-171.
- Harîmî, Tahir, *Tarihi Medeniyette Kütüphaneler*, Balıkesir, 1931.
- Hireysât, Muhammed Abdülkâdir, “Hâlid b. Yezîd”, *DİA*, İstanbul, 1997, XV/292-293.
- Hitti, Ph. K, *Siyasî ve Kültürel İslam Tarihi*, çev. Salih Tuğ, İfav Yay., İstanbul, 2011.
- İbn Abdilber, İbn Ömer Yûsuf b. Abdullah (ö. 463/1071) *el-İstîâb fî Ma’rifeti’l-Ashâb*, thk. Ali Muhammed el-Becavî, Dâru’l-Ceyl, Beyrût, 1992.
- İbn Ebî Useybia, Ahmed b. el-Kâsım (ö. 668/1270), *Uyûnu’l-Enbâ fî Tabakâti’l-Etubbâ*, thk. Nizâr Rızâ, Beyrût, tsz.
- İbn Hacer, Şihâbüddin Ahmed b. Ali el-Askalânî (ö. 852/1448), *el-İsâbe fî Temyîzi’s-Sahâbe*, thk. Adil Ahmed Abdü’l-Mevcûd, Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrût, 1994.
- İbn Kuteybe, ed-Dîneverî, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim (ö. 276/889), *el-Meârif*, thk. Servet Ukkâşe, Kâhire, 1992.
- İbn Yûnus, Ebû Saîd Abdurrahman b. Ahmed b. Yûnus b. Abdil’ala es-Sadeî, (ö. 347/958), *Târîhu İbn Yûnus el-Mısırî*, Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrût, 2000.
- İbnü’l-Esîr, İzzüddîn b. Ebi’l-Hasen Ali b. Muhammed (ö. 630/1232), *el-Kâmil fî’t-Târîh*, thk. Ömer Abdüsselam, Dâru’l-Kütübi’l-Arabî, Beyrût, 1997, c. IV.
- İbnü’l-Esîr, İzzüddîn b. Ebi’l-Hasen Ali b. Muhammed (ö. 630/1232), *el-Lübâb fî Tehzîbi’l-Ensâb*, Beyrût, tsz.
- İbnü’l-İmâd, Şihâbü’d-dîn Ebi’l-Fellâh Abdülhayy b. Ahmed b. Muhammed (ö. 1089/1678), *Şezerâtü’z-Zeheb fî Ahbâri men Zeheb*, thk. Muhammed el-Arnaûd, Beyrût, 1986.
- İbnü’l-Kıffî, Cemaleddin Ebu’l-Hasen Ali b. Yusuf, (ö. 646/1248) *Ahbâru’l-Ulemâ bi Ahyâri’l-Hukemâ*, thk. İbrahim Şemsuddîn, Beyrût, 2005.
- İbnü’n-Nedîm, Ebu’l-Ferec Muhammed b. İshâk (ö. 438/1047), *el-Fihrist*, thk. İbrahim Ramazan, Dâru’l-Ma’rife, Beyrût, 1997.
- İskenderî, Ömer, *Târîhu Mısır ile’l-Fethi’l-Usmânî*, Mısır, 1920.
- Kâşif, İsmail; Served, Cemaleddin; Âşûr, Saîd Abdulfettah, *Mevsûatu Târîhi Mısır Abre’l-Usûr*, Kâhire, 1993.
- Kocabaş, Osman, “Bağdat Hikmet Evi”, *ESAGEV (Ekonomik ve Sosyal Düşünce Araştırma Geliştirme Vakfı)*, Bilim Tarihi Serisi (III), Ankara, 2016.
- Komisyon, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, Editör: Yıldız, Hakkı Dursun, İstanbul, 1986-1996.
- Kutluer, İlhan, “Câlînus”, *DİA*, İstanbul, 1993, VII/32-34.
- Macit, Muhittin, “Tercüme Hareketleri”, *DİA*, İstanbul, 2011, XXXX/498-504.

- Mansur, Mehmed, *İskenderiye Kütüphanesini Müslümanlar mı Yaktı?* Diyanet Vakfı Yay., Ankara, 1995.
- Özkuyumcu, Nadir, *Mısır ve Kuzey Afrikanın Müslümanlar Tarafından Fethi*, Manisa, 2007.
- Râfii, Abdurrahman-Âşûr, Said Abdülfettah, *Mısır, fi’l-Usûri’l-Vüstâ (mine’l-Fethi’l-Arabî Hatte’l-Gazvi’l-Usmânî, Dâru’n-Nehzati’l-Arabî, Kâhire, 1992.*
- Rıza, Ahmed, *Batının Doğu Politikasının Ahlaken İflası*, çev. Ziyad Ebüzziya, Paris, 1922.
- Roy Macleod, *İskenderiye Kütüphanesi: Antik Dünyanın Öğrenim Merkezi*, çev. Elif Böke, Ankara, 2006
- Sâlim, Seyyid Abdülaziz, *Târîhu’l-İskenderiyye ve Hadâratuhâ fi’l-Asri’l-İslâmî*, Müessesetü Şebâbi’l-Câmia, İskenderiye, 1982.
- Sarıçam, İbrahim - Erşahin, Seyfettin, *İslam Medeniyet Tarihi*, Ankara, 2006.
- Sertoğlu, Midhat, “İskenderiye Kütüphanesini Hıristiyanlar Yaktı”, *Hayat Tarih Mecmuası*, İstanbul, 1974, y. X, sy. I/35-43.
- Seyyid, Eymen Fuad, “İskenderiye”, *DİA*, İstanbul, 2000. XXII/574-580.
- Şeyyal, Cemaletdin, *A’lâmu’l-İskenderiyye fi’l-Asri’l-İslâmî*, Mektebetü’s-Sekâfeti’d-Dîniyye, Port Saîd, 2001.
- Terzioğlu, Arslan, “İskenderiye Kütüphanesi Müslümanlar Tarafından Yakılmamıştır”, *Vakıflar Dergisi*, Ankara, 1971, sy. IX/419-433.
- Tomar, Cengiz, “Mısır” (İlim, Kültür ve Medeniyet), *DİA*, Ankara, 2004, XXIX/575-577.
- Ünver, Süheyl, “21 Asır Önce İskenderiye Tıp Mektebi ve Kütüphanesi”, *İstanbul Tıp Fakültesi Mecmuası*, İstanbul, 1967, c. XXIX, sy. IV/785-791.
- Yavi, Ersal-Yazıcıoğlu Yavi, Necla, *Tarih Öncesi Çağlardan Günümüze Mısır*, Yazıcı Yayınevi, İzmir, 1996.
- Yüksel, Mücahit, *Emevîler Döneminde Hıristiyanlar*, (Basılmamış Doktora Tezi), Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2016.
- Zağlûl, Sa’d, “*el-İskenderiyyetü’l-İslâmiyye*”, *Târîhu’l-Medîne mine’l-Fethi’l-Arabî ile’l-Asri’l-Fâtîmî*, İskenderiye, 1963.
- Zehebî, Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman (ö. 748/1347), *Düvelü’l-İslâm*, Beyrût, 1999.
- Zehebî, Şemsüddin Muhammed b. Ahmed b. Osman (ö. 748/1347), *Ma’rifetü’l-Kurrâi’l-Kibâr ale’t-Tabakâti ve’l-A’sâr*, Beyrût, 1997.
- Zehebî, Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman (ö. 748/1347), *Siyeru A’lâmi’n-Nübelâ*, thk. Şuayb el-Arnâvûd, Müessesetü’r-Risâle, Beyrût, 1985.
- Zeydan, Corci, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, çev. Zeki Meğâmiz, Üç Dal Neşriyat, İstanbul, 1971.